

Summary

The present article deals with political and legal preconditions of adopting the Austrian Constitution of 1849. The structure of the Austrian Constitution of 1849 is researched and main regulations are revealed. Besides, major causes of its abolishment are enlightened.

Key words: Austrian Empire, emperor, constitution, Parliament.

Отримано 29.11.2011

М. В. ДЕНИСЮК

*Максим Володимирович Денисюк, аспірант
Інституту держави і права імені В. М. Корецького
НАН України*

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК І ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ
(ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)**

Взаємовідносини правової держави та громадянського суспільства є визначальним фактором розвитку держави і суспільства, неодмінною умовою забезпечення основоположних прав і свобод людини та громадянина. Громадянське суспільство і права держава перебувають у процесі постійного розвитку, а тому питання їх співвідношення і взаємодії завжди зберігають свою актуальність. Теоретичні засади цих явищ формувалися поступово. Спочатку Аристотелем, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейном, Г. Гегелем, К. Марксом. Вельми значний внесок зробили сучасники: В. Авер'янов, В. Андрейцев, В. Кампо, М. Козюбра, А. Колодій, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Шемчушенко та ін. У статті зроблено спробу узагальнити досягнення видатних вчених та науковців у цій галузі та з'ясувати, що саме є тією ланкою, яка дає змогу функціонувати державі та громадянському суспільству як одне ціле.

Як і держава, громадянське суспільство починає зароджуватися на певній стадії суспільного розвитку. Вперше громадянське суспільство згадується у працях Аристотеля. Державу і громадянське суспільство філософ сприймав як синоніми. Перед тим як визначити поняття «держава», необхідно з'ясувати, хто є громадянином, оскільки держава це не що інше, як сукупність громадян. Він зазначив, що громадянином є тільки той, хто перебуває у певному зв'язку з державним життям, хто має або може мати повноваження піклуватися про державні справи (як одноособово, так і разом з іншими)¹. Більшої уваги у розробці проблем громадянського суспільства приділялось у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є.

Духовний натхненник англійської буржуазної революції XVII ст. Т. Гоббс повністю покладав надію на державу, яка, на його погляд, виникла внаслідок суспільного договору саме заради захисту кожного громадянина. Громадяни, за Гоббсом, свідомо обмежували свої права і делегували їх державі, яка поставала абсолютним сувереном: «Ми кажемо, що держава встановлена, коли багато людей домовляються і укладають угоду один з одним про те, що з метою впровадження миру поміж них і захисту від інших кожен з них визнаватиме за свої власні всі дії та судження тієї людини чи зібрання людей, якому більшість дає право представляти всіх (тобто бути їхніми представниками...)»². Оскільки Гоббс був свідком того, що держава в реальному житті вкрай погано справляється з цією функцією, він радить громадянам, які страждають від її утисків, втішатися усвідомленням того, що безвладдя принесло би ще більше нещастя.

Його співвітчизник Дж. Локк описував громадянське суспільство як угоду з іншими людьми про об'єднання у спільність для того, щоб зручно, благополучно і мирно спільно жити, спокійно користуючись своєю власністю, перебуваючи в більшій безпеці. Жоден суб'єкт не може порушувати певні правила, в тому числі і той, хто приймає закони. «для жодної людини, що перебуває в громадянському суспільстві, не може бути зроблене виключення із законів цього суспільства». У Локка ще не було протистояння громадянського суспільства і держави. Таке протистояння розглядалося як аномалія, спричинена деформаціями державної влади.

Ж.-Ж. Руссо у своїй основній праці «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» виклав концепцію, за якою золотий вік людства, коли всі жили у єдності з природою і їхні взаємовідносини визначалися не егоїстичним розрахунком, а простими і щирими почуттями, скінчився від моменту появи приватної власності внаслідок огороження і привласнення землі. На цьому ґрунті виникають громадянське суспільство, в якому закріплюється матеріальна нерівність, і держава, в якій фіксується нерівність соціальна між панівною і підвладною їй частиною суспільства. Вихід французький мислитель вбачає в переході від природного стану до розумного і справедливого устрою суспільства шляхом суспільного договору, народного суверенітету, загальної волі.

Вельми радикальну концепцію громадянського суспільства сформулював Томас Пейн, у якого тема протистояння громадянського суспільства і держави була провідною. «Держава – необхідне зло, а тому чим його менше, тим краще»³.

Г. Гегель на основі узагальнення європейської суспільно-політичної думки визначив громадянське суспільство як особливу стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави в процесі історичної трансформації від Середньовіччя до Новітнього часу. Громадянське суспільство, як вважав він, являє собою комплекс приватних осіб, класів, груп й інститутів, взаємодія яких регулюється правом, які прямо не залежать від політичної держави⁴.

К. Маркс услід за Гегелем розглядав громадянське суспільство як історично закономірний феномен і пов'язував його формування з відповідним етапом розвитку суспільства. Громадянське суспільство для нього є формою, в якій здійснюється економічний розвиток, сфера праці, виробництва й обміну.

У кінці ХХ ст. домінуючою в західній науці стає думка про те, що громадянське суспільство складається з множинності міжособових відносин і соціальних сил, які об'єднують чоловіків і жінок, що становлять дане суспільство, без безпосереднього втручання і допомоги держави. Органи державної влади поступово позбавляються, а інститути громадянського суспільства відповідно набувають певних повноважень щодо організації та контролю над певними галузями соціальної життєдіяльності. У результаті цього історичного процесу людина розглядається як першооснова суспільного й політичного устрою, стає носієм певних невід'ємних прав; зароджується принцип непорушності приватної власності; передбачається диференціація й відносна автономія різних форм публічної влади.

На цих засадах стає можливим теоретичне відокремлення держави від суспільства і розгляд її як специфічне явище, як особливий політичний інститут. Відтепер соціальне призначення держави полягає у тому, щоб бути головним інструментом, за допомогою якого суспільство набуває здатності вирішувати свої актуальні проблеми.

Проте громадянське суспільство не може бути самодостатнім, воно має бути заінтегрованим у загальнонаціональну цілісність держави на засадах спільного публічного інтересу. Водночас держава з часу своєї появи на історичній арені за будь-яких умов і в різноманітних формах здійснювала вплив на суспільство.

Отже, громадянське суспільство і держава являють собою дві невід'ємні складові частини одного явища – сучасного соціуму, які не можуть існувати одна без одної. Вони доповнюють одне одного і виступають як вільні рівноправні партнери. Якщо правова держава є формою організації громадянського суспільства, то громадянське суспільство є умовою розвитку та вдосконалення правової держави. Високорозвинене громадянське суспільство може сформуватися лише на основі зрілої правової держави, яка сприяє такому формуванню. Те саме можна сказати і про ефективність функціонування правової держави, яке залежить від ступеня розвитку громадянського суспільства.

У найбільш загальній формі громадянське суспільство частіше визначається як таке, що відокремлене від держави, як сфера недержавних суспільних інститутів і відносин. Відокремленість громадянського суспільства від держави зовсім не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. У сучасному суспільстві навряд чи знайдеться така сфера суспільного чи приватного життя, яка не зазнавала би впливу з боку держави. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних. Однак це регулювання може здійснюватися всупереч суспільним інтересам. Ідея громадянського суспільства якраз і покликана обмежити таку довільну регламентацію.

У сучасній науковій політико-правовій літературі сформувалися три позиції щодо характеристики співвідношення між громадянським суспільством і державою. Згідно першої позиції громадянське суспільство і держава внутрішньо єдині, їх індивідуальні й загальні інтереси збігаються. Держава виступає винятково як засіб задоволення розумних потреб громадян. Однак, як відомо, держава є, по-перше, специфічним закономірним продуктом соціальної неоднорідності суспільства, а, по-друге, – формою, важелем об'єднання усього населення певної території. Вже з цього визначення стає очевидним, що у держави і громадянського суспільства є відмінності. Громадянське суспільство й держава – це, так би мовити, два полюси єдиного соціального організму.

Друга позиція співвідношення держави і громадянського суспільства полягає у поглинанні останнім держави, руйнуванні її як носія загальної волі й засобу досягнення спільних інтересів. Держава начебто розчиняється у соціальному середовищі. Вона існує лише номінально, на папері. Фактично є суспільство, яким керує певна недержавна, позадержавна група.

І нарешті третій, полярно протилежний другому, підхід співвідношення держави та громадянського суспільства – поглинання державою громадянського суспільства. Це, на думку В. М. Селіванова, непросто перетворює таку державу на тоталітарну, а знищує об'єктивну основу її існування⁵. Оптимальним може вважатися лише поєднання, баланс цих двох начал, тісний взаємозв'язок та взаємодія громадянського суспільства та держави.

Таким чином, громадянське суспільство є саморегулювальною системою, яка у взаємовідносинах з державою становить сукупність рівноправних та вільних громадян, їхніх добровільних об'єднань, які перебувають у відносинах конкуренції та солідарності поза безпосереднім впливом держави, яка через механізм правового регулювання опосередковано забезпечує межі самореалізації інтересів громадян, їхніх об'єднань та підтримки їх інфраструктури.

Слід відзначити, що принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства стосовно державної влади отримує своє поширення, стає дедалі більш характерним для генеральної динаміки розвитку сучасної світової цивілізації. Це, зокрема, відображено у появі та успішній діяльності міжнародних неурядових організацій, наднаціональних інститутів ООН, ЮНЕСКО, МОП тощо. В документах подібних

організацій зафіксовано пріоритет громадянського суспільства над державою при розв'язанні тих чи інших проблем і конфліктів. Наприклад, відповідно до Конвенції МОП № 87 заборонено втручання державних органів у роботу профспілок, їх розпуск в адміністративному порядку. Права цих об'єднань не можуть бути обмежені внутрішньодержавним законодавством та практикою його застосування.

Проблема становлення громадянського суспільства є особливо актуальною для колишніх соціалістичних країн, які стали на шлях демократичного розвитку. Україна, як і будь-яка інша держава, має пройти власний шлях до громадянського суспільства. Для його нормального розвитку мають бути створені необхідні умови, ліквідовані штучні перешкоди. Основою для розбудови громадянського суспільства в Україні є необхідність повороту українського суспільства до засад гуманізму і справедливості, забезпечення прав і свобод людини, визнання людини вищою соціальною цінністю. Громадянське суспільство виникає лише тоді, коли з'являється громадянин як самостійний, індивідуальний член суспільства, який визнається суспільством і державою як найвища соціальна цінність, що наділений відповідним комплексом прав та свобод, і в такому статусі взаємодіє із суспільством. Натомість було би некоректно стверджувати, що в Україні не існувало і не існує інтересу до громадянського суспільства. В Україні проблеми громадянського суспільства в тій чи іншій мірі досліджувалися в дореволюційний період. Проте за радянських часів відповідні дослідження були об'єктивно приречені на несприйняття, адже однією з ознак тоталітарного режиму є відсутність громадянського суспільства. Громадянське суспільство народжується тільки тоді, коли тоталітарний режим переходить у завершальну стадію свого існування і вже не здатний на масові репресії. Лише в роки незалежності були здійснені певні кроки на шляху поглибленого аналізу зазначеної проблеми. Тому можна стверджувати, що в Україні проблема побудови громадянського суспільства збігається у часі з процесом розбудови держави.

Чинна Конституція України закріпила у своїх положеннях надзвичайно важливі основи створення та функціонування громадянського суспільства в Україні: 1) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3); 2) кожен має право на свободу світогляду і віросповідань (ст. 35); 3) громадяни України мають право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації (ст. 36); 4) громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); 5) усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40) тощо.

Сьогодні в Україні назріла потреба у виробленні системи заходів і механізмів ефективного партнерства держави та громадянського суспільства. Органи влади визнають, що соціальний прогрес, демократичний розвиток, економічний підйом важко реалізувати без активної участі з боку суспільства. Досвід демократичних держав свідчить, що саме суспільна участь дає змогу домогтися більшої ефективності в багатьох сферах державного управління.

Серед основних умов гармонізації суспільно-державних відносин можна виділити такі: підхід до прав людини як найвищої соціальної цінності, забезпечення якої має розглядатись як головна функція держави; утвердження соціальної справедливості через створення відповідного законодавства й механізмів його впровадження; розвиток соціальних програм, зорієнтованих на створення гідного життя та вільного розвитку людини; політико-правовий захист свободи конкуренції, економічного і політичного плюралізму, панування права і закону; запровадження в суспільну практику конституційно-правових принципів поваги людської гідності та соціальної спрямованості держави.

Створення демократичної правової держави – необхідна умова формування і дії громадянського суспільства в сучасній Україні: громадянське суспільство і демократична правова держава є найвищим етапом сучасної цивілізації. Тому чим вищий ступінь розвитку свободи громадянського суспільства, його окремих громадян, тим ширші можливості щодо створення правової держави.

Зважаючи на різноманітність підходів до співвідношення держави і громадянського суспільства найкраще розглядати їх як результат співпраці та партнерських взаємовідносин, за яким вони існують паралельно і не досягають на чітко обумовлені сфери. Проте деякі інститути належать як громадянському суспільству, так і державі, то саме вони і виступають тією ланкою, яка забезпечує взаємодію громадянського суспільства та держави.

¹ Аристотель. Політика. – М., 1965. – С. 454–455.

² Гоббс Т. Левиафан // Изб. призыв.: В 2-х т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2. – С. 197–198.

³ Пейн Т. Избранные сочинения. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 422 с. – С. 114.

⁴ Гегель Г. Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1998. – 524 с. – С. 227–248.

⁵ Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К.: Ін Юре, 2002. – 724 с. – С. 241.

Резюме

Статтю присвячено дослідженню питання взаємозв'язку та взаємодії громадянського суспільства і держави, що набуває особливої актуальності у зв'язку з двадцятою річницею незалежності України.

Ключові слова: держава, особа, громадянське суспільство.

Резюме

Стаття посвячена дослідженню питання взаємозв'язку та взаємодії громадянського суспільства та держави, що особливо актуально в зв'язку з двадцятилітнім незалежністю України.

Ключевые слова: держава, особистість, громадянське суспільство.

Summary

This article is devoted to the research of the issues of relationship and interaction between the civil society and the state which become especially important with the 20th anniversary of Ukrainian independence.

Key words: state, personality, civil society.

Отримано 8.09.2011

О. М. ЄЛМАНОВА

Оксана Миколаївна Єлманова, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, член Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення

ПРАВО ТА МОРАЛЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ ОСНОВНИХ РЕГУЛЯТОРІВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН, ЧИННИКІВ ТА НАСЛІДКІВ ЇХНЬОГО РЕГУЛЯТОРНОГО ВПЛИВУ

Регулювання суспільних відносин упродовж процесу розвитку цивілізації здійснювалось шляхом запровадження певних регуляторів, серед яких в основному реалізація соціальних норм (норм звичаєвих, норм-традицій, норм моралі, які згодом було відображено у правових нормах), яка мала значне поширення.

У сучасному вченні про право мораль визначають як об'єктивне явище, що належить до духовного (внутрішнього) життя людини, яке формується усвідомлено і до моменту належного закріплення в процесі правотворчості не має зовнішньо-формального вираження.

Мораль пов'язана з внутрішнім осмисленням кожним членом суспільства свого обов'язку та спонукання до відповідних дій і відповідальності особи за свої вчинки та наміри. Мораль поряд з правом домінує в системі соціальних норм та втілює в своїх нормах абсолютні цінності, тому моральні норми і оцінки з точки зору самого суспільства є вищим критерієм поведінки. З огляду на це мораль слугує критерієм для оцінки суспільної ефективності правових норм з точки зору їх відповідності вимогам справедливості та моральним очікуванням¹.

Як форма суспільної свідомості система відносин і норм – мораль зародилася раніше політичної й правової форм свідомості, раніше державної організації суспільства. Виникнення моралі зумовлене процесом становлення і розвитку суспільної праці, коли з'являється необхідність регулювання відносин між особистістю і первісним колективом.

Звичай та мораль регулювали взаємини людей у первіснообщинному ладі. Норми моралі були та є продуктом історичного розвитку людства. Вони сформувалися в боротьбі зі злом, для затвердження добра, людинолюбства, справедливості, щастя людей.

Правова система державно-організованого суспільства закріплює життєво важливі для всього суспільства вимоги моралі, моральну культуру населення країни, виходить із того, що моральна основа права є важливою складовою загальної регулятивної потенції права, що право має бути моральним, закони мають бути справедливими й гуманними.

Право і мораль як ціннісні системи нормують соціальне життя на підставі загальних ціннісних принципів пріоритетними серед яких є життя, безпека, гідність, значущість людини як особистості та належні умови її існування; право є інституційним регулятором, має формальну визначеність, є об'єктивним явищем, не залежить від суб'єктивних примх, усвідомлюється правосвідомістю і є обов'язковим для всіх.

У сучасній юридичній науці існує кілька концепцій розуміння права. Тривала дискусія між прихильниками тлумачення права у вузько нормативному значенні й прихильниками широкого підходу до права привела до утвердження останнього та виникнення поряд з іншими інтегративної концепції розуміння права. Розглядаючи концепції праворозуміння, які тісно взаємодіють з морально-етичним змістом права (природно-правова теорія права, моральна теорія права, психологічна теорія права, соціологічна теорія права та інтегральне розуміння права), можна дійти висновку, що природна школа права найбільш повно та послідовно обгрунтовує необхідність відповідності права моральній природі людини.